

تحلیل فهرست نگاری نسخه‌های خطی در ایران از جنبه وجود یا نبود الگو در آن و ارائه راهکارهای بهبودی در جهت ایجاد قالب استاندارد ملی

دکتر حبیب الله عظیمی^۱

ایوب نازی^۲

چکیده

هدف این پژوهش، دستیابی به الگوی احتمالی در فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی ایران با تأکید بر مجموعه پنج کتابخانه بزرگ بوه است. داده‌های پژوهش با استفاده از سیاهه واریسی گردآوری و تحلیلهای لازم بر اساس آزمون کروسکال وایس جهت مقایسه نحوه حضور عناصر سیاهه واریسی در فهرستهای کتابخانه‌های مورد بررسی، انجام شد. نتایج به دست آمده بیانگر نبود الگوی واحد در فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی در ایران و به تبع آن تأیید فرضیه پژوهش بود. برای رفع مشکل و تدوین استاندارد ملی نسخه‌های خطی در آینده، الگویی بر اساس قواعد موجود در ایران و جهان همراه با ملزومات و مقدمات لازم آن جهت یکسان‌سازی روال فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی در کشور، پیشنهاد گردید.

کلیدواژه‌ها: فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی، نسخه‌های خطی ایران.

مقدمه

همزمان با تولید و گردآوری کتابهای خطی از گذشته، رسم بر سیاهه‌نویسی و فهرست‌نویسی این آثار بوده است. در دوران معاصر، پنج کتابخانه بزرگ شامل کتابخانه ملی، کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران،

۱. استادیار و معاون سازمان اسناد و کتابخانه ملی.

۲. کارشناس ارشد علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی.

۲۶۴ / کتابداری و اطلاع‌رسانی - جلد ۱۴ شماره ۲

کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی و کتابخانه مجلس شورای اسلامی که جزو بزرگترین مجموعه‌های نسخه‌های خطی هستند، تلاشهایی را در جهت فهرست‌نویسی مجموعه‌های خود، انجام داده‌اند.

اهمیت فهرستهای این کتابخانه‌ها، جدا از غنای مجموعه، به دلیل فهرست‌نگاران آنهاست، زیرا اکثر این فهرست‌نگاران، افراد صاحب سبک و تأثیرگذار در فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی در ایران هستند. با توجه به اینکه در بیشتر موارد بخصوص در بین نسل پیشکسوت فهرست‌نگاران ایرانی (از سال ۱۳۰۵ به بعد) فهرست‌نگاری امری فردی و بر پایه دیدگاه فهرست‌نگاران بوده است، تفاوت در سبک فهرستها و فهرست‌نویسان، ملموس است. بر اساس تفاوت‌های موجود در شیوه فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی، آن را به دو دوره سنتی و نوین (عظیمی، ۱۳۸۷: ص ۱۳۲) تقسیم کرده‌اند.

بر مبنای تفاوت‌های موجود، پژوهش حاضر بر آن است که به بررسی وجود الگوی احتمالی در فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی در ایران پردازد و در صورت نیاز، راهکارهایی برای بهبود آن ارائه نماید.

نسخه‌های خطی: برگه‌هایی که بر روی آن مطالبی با دست، به وسیله قلم نی، قلم مو، قلم فلزی و با مرکب [پیش از رواج صنعت چاپ] نوشته شده باشد و آن برگ [ها] از یک طرف [عطف] به هم متصل و پیوسته شده و از طرف عطف بین دفتین قرار گرفته باشند و از همان طرف به نقطه‌های جلد پیوسته شده باشد، نسخه خطی نامیده می‌شوند که ممکن است توسط نویسنده نوشته (نسخه اصلی / مسوده) و یا از روی نسخه مأخوذه رونویسی شده باشد (نسخه فرع / رونویس) (مایل هروری، ۱۳۸۰: ص ۲۵). و متمایز از [دست‌نوشته‌های معاصر]، سند، نامه یا پژوهشنامه‌ای است که با دست نوشته شده باشد (سلطانی و راستین، ۱۳۶۵: ص ۴۱۰). در تعریف نسخه‌های خطی، وجود مرکب و کاغذ و قید دست‌نویس و [بین دفتین صحافی شدن] و مربوط به دوران قبل از اختراع چاپ بودن ضروری است (فدایی، ۱۳۸۶: ص ۱۱).

تحلیل فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی در ایران از جنبه ... / ۲۶۵

دو دلیل عمده برای ارزشمند بودن نسخه‌های خطی وجود دارد: (۱) قدمت داشتن (۲) علمی [و] تحقیقی بودن (فدایی، ۱۳۸۶:ص. ۱۲). این دو عامل سبب می‌گردد هر نسخه از یک کتاب خطی، از هر دو جنبه محتوایی و فکری و ظاهری و فیزیکی، قابل استفاده و تحقیقی باشد.

فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی: مجموعه‌ای از فعالیتهایی است که [طی یک فرایند منظم] به تهیه صورت نظام‌مند نسخه‌های خطی در یک یا چند کتابخانه و تسهیل دستیابی به محتوای فکری آنان منتهی می‌شود.

اهمیت فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در آن است که نسخه‌های خطی بنا به طبیعتشان، اغلب منحصر به فرد هستند و در کتابخانه‌های مختلف، بویژه کتابخانه‌های قدیمی و مهجور، پراکنده‌اند. بدون فهرست‌نویسی و فراهم کردن نقاط بازیابی کافی و مناسب، پژوهشگران نمی‌توانند نسخه‌های خطی را شناسایی کنند و به آنها دست یابند و در تصحیح متون کهن یا پژوهشهای تاریخی، از آنها بهره گیرند. (عظیمی، ۱۳۸۵، ص ۱۲۵۵).

در نگاه به ماهیت فهرست‌نویسی و به تبع آن فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی، توافق وجود ندارد. فهرست‌نگاری از آنجا که به گردآوری اطلاعات مربوط به (کتاب) نسخه می‌پردازد، فن و از آن جهت که به تحلیل تاریخی اطلاعات درباره نسخه اهتمام دارد، در حوزه علوم واقع می‌شود (وفادار مرادی، ۱۳۷۹: ص. ۱). پیشینه پژوهش: خوشبخت (۱۳۸۸)، عظیمی (۱۳۸۷) و عمرانی (۱۳۸۵) در ایران و هامفری^۱ (۲۰۰۷) و غالی نصر^۲ (۲۰۰۷) در خارج از کشور، نمونه کارهای مرتبط می‌باشند.

این پژوهش با هدف بررسی وجود یا نبود الگوی مشخص در فهرستهای منتشر شده جامعه مورد بررسی و در صورت لزوم پیشنهاد یک الگوی مناسب و

1. Hamphrey.
2. Ghali Nasr.

ایده آل با تأکید بر مزیتها صورت گرفته است. در عین حال این فرضیه مطرح شده که بین عناصر اطلاعاتی موجود در فهرستهای نسخه‌های خطی پنج کتابخانه بزرگ ایران - شامل کتابخانه ملی، کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران - اختلاف معنادار وجود دارد و الگویی مشخص از آن به دست نمی‌آید.

برای بررسی فرضیه تحقیق و تحلیل وضعیت فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در پنج کتابخانه مورد بررسی، از روش پژوهش کمی با رویکرد پیمایشی تحلیلی، بهره گرفته شد. داده‌ها با استفاده از سیاهه و آرسی گردآوری گردید. در طراحی سیاهه و آرسی، از عناصر کتابشناسی و نسخه‌شناسی موجود در فهرستهای کتابخانه‌های مورد بررسی، نظر فهرست‌نویسان مجرب، فصل چهار قواعد فهرست‌نویسی انگلوانریکن ویرایش دوم، عناصر موجود در مارک ایران و قواعد فهرست‌نویسی توصیفی منابع خطی، فهرستهای کتابخانه‌های لایپزیک، پرینستون، کنگره، همراه با مقاله‌ها و فهرستهای موجود از مجموعه‌های کشورهای عربی، استفاده شد. سپس با نظر متخصصان موضوعی، تعدادی از آیتم‌ها که وجود آنها ضروری‌تر به نظر می‌رسید، انتخاب و سیاهه و آرسی نهایی آماده گردید (دلیل گزینش تعدادی از آیتم‌ها تعداد فراوان آنها بود که مطابقت دادن آنها با این حجم نمونه، تقریباً غیر ممکن می‌نمود).

جامعه مورد مطالعه و روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

جامعه این پژوهش فهرستهای نسخه‌های خطی کتابخانه‌های بزرگ شامل پنج کتابخانه آستان قدس رضوی، مرعشی نجفی، مجلس شورای اسلامی، کتابخانه ملی و دانشگاه تهران است. از کل فهرستهایی که جامعه پژوهش را تشکیل می‌دهند، با استفاده از نرم‌افزار Sample size calculator حجم نمونه از جامعه نامحدود به

دلایل بالا بودن تعداد جامعه و مشخص نبودن تعداد دقیق نسخه‌های خطی فهرست شده در هر کتابخانه، انتخاب شد و بر اساس آن یک نمونه ۳۹۳ تایی از فهرستها به صورت طبقه‌ای به دست آمد. دلیل انتخاب روش طبقه‌ای، وجود تفاوت در تعداد جامعه آماری در هر کتابخانه و ناهمگن بودن جامعه (تفاوت در فهرست‌نویسان مجموعه هر کتابخانه و تفاوت روش در فهرستهای هر فهرست‌نویس با بقیه و به تبع آن هر جلد با جلد دیگر و هر کتابخانه با کتابخانه دیگر) است.

تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزارهای Spss و Excel بر اساس آمار استنباطی انجام شد. برای بررسی و مقایسه عناصر فهرستهای هر کتابخانه با کتابخانه‌های دیگر و بررسی الگوی نهایی، از آزمون کروسکال والیس^۱ استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

برای رسیدن به پاسخ فرضیه پژوهش، مقایسه‌ای در میزان و نحوه حضور هر یک از عوامل سیاهه واری در فهرستهای پنج کتابخانه بررسی شده با استفاده از آزمون ناپارامتریک کروسکال والیس انجام شد و نتایج زیر به دست آمد:

از میان ۳۸ معیار موجود، بین ۱۱ معیار شماره‌بازایی؛ پدیدآور اصلی، حقیقی، حقوقی؛ عنوان اصلی اثر (عنوان قراردادی)؛ عنوان نسخه؛ محل استنساخ؛ نام کاتب؛ کامل / ناقص (۲۰ کلمات آغاز)؛ توضیحات نقص نسخه (در صورت افتادگی)؛ درجه خط؛ وضعیت آسیب‌دیدگی؛ تاریخ فهرست‌نویسی، در پنج کتابخانه مورد بررسی اختلاف معناداری وجود ندارد.

همچنین، مشخص شد بین ۲۷ عنصر دیگر سیاهه واری در پنج کتابخانه بررسی شده، اختلاف معناداری وجود دارد.

1. Kruskal-Wallis Test.

نحوه پراکندگی ۲۷ عنصر دارای اختلاف معنا دار بین پنج کتابخانه بررسی شده:			
ردیف	معیار	برابر در	و برابر در
۱	معرفی نسخه و ابواب (فصل بندی)	ملی، مرعشی نجفی، آستان قدس و مجلس	
۲	تاریخ تألیف اثر	آستان قدس، مجلس و دانشگاه تهران	مرعشی نجفی و ملی
۳	آغاز	آستان قدس و ملی	مرعشی و مجلس
۴	انجامه	آستان قدس و ملی	دانشگاه تهران و مجلس
۵	تاریخ کتابت	ملی، مجلس و مرعشی	
۶	نوع خط	آستان قدس، ملی، مرعشی نجفی و مجلس	
۷	تعداد برگها (صفحات، جلدها)	آستان قدس، ملی، مرعشی نجفی و مجلس	
۸	اندازه جلد (قطع)	آستان قدس، مرکزی دانشگاه تهران و مرعشی نجفی	
۹	تعداد سطرها	آستان قدس، ملی، مرعشی نجفی و مجلس	
۱۰	اندازه برگ	آستان قدس، ملی و مرعشی نجفی	مجلس و مرکزی دانشگاه تهران
۱۱	اندازه متن	مجلس، مرعشی نجفی و ملی	
۱۲	تزیینات نسخه	آستان قدس رضوی، مرکزی دانشگاه تهران و مجلس	مرعشی نجفی و ملی
۱۳	نوع جلد	آستان قدس، ملی، مرعشی نجفی و مجلس	
۱۴	درون جلد	آستان قدس، دانشگاه تهران، مرعشی نجفی و مجلس	
۱۵	نوع کاغذ	مرکزی دانشگاه تهران و مجلس	آستان قدس و مرعشی نجفی
۱۶	رنگ کاغذ	دانشگاه تهران و مرعشی نجفی	

نحوهٔ پراکندگی ۲۷ عنصر دارای اختلاف معنا دار بین پنج کتابخانه بررسی شده:			
ردیف	معیار	برابر در	و برابر در
۱۷	امتیاز نسخه / ویژگیها	آستان قدس، ملی، مرکزی دانشگاه تهران و مجلس	
۱۸	یادداشتهای تملک	مرکزی دانشگاه تهران، مجلس و ملی	آستان قدس و مرعشی
۱۹	یادداشتهای وقف / اهدا	مرکزی دانشگاه تهران، ملی، مرعشی نجفی و مجلس	
۲۰	منابع	دانشگاه تهران، ملی و مرعشی نجفی	
۲۱	موضوع	آستان قدس، ملی، مرعشی نجفی	
۲۲	حاشیه‌ها / تصحیح	آستان قدس، مرکزی دانشگاه تهران و مجلس	
۲۳	شناسه افزوده نامها	آستان قدس، مرکزی دانشگاه تهران، مرعشی نجفی و مجلس	
۲۴	شناسه افزون عنوانها	آستان قدس، دانشگاه تهران، مرعشی نجفی و مجلس	
۲۵	زبان	آستان قدس، ملی، مرعشی نجفی و مجلس	
۲۶	سجع مهر	آستان قدس، مرکزی دانشگاه تهران	مرعشی نجفی و مجلس
۲۷	نامهای مرتبط	ملی و مرکزی دانشگاه تهران	آستان قدس و مجلس

با توجه به تقسیم‌بندی موجود برای دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی در فهرستهای ایرانی عناصر سیاههٔ واری، به ترتیب میانگین حضور در فهرستهای پنج کتابخانه اولویت‌بندی شد تا در صورت امکان روابط احتمالی و اهمیت هر عنصر و معناداری اختلاف آن بین کتابخانه‌ها به دست آید. نتایج در هر یک از بخشهای سیاهه واری در بین کتابخانه‌ها نشان داد:

عناصر بخش کتابشناسی و تحلیل موضوعی				
ردیف	معیار	میانگین	برابر در	و برابر در
۱	عنوان اصلی اثر	٪۱۰۰	٪۱۰۰ کتابخانه‌ها	
۲	عنوان نسخه	٪۹۹	٪۱۰۰ کتابخانه‌ها	

عناصر بخش کتابشناسی و تحلیل موضوعی				
ردیف	معیار	میانگین	برابر در	و برابر در
۳	پدیدآور اصلی	٪۸۹	٪۱۰۰ کتابخانه‌ها	
۴	زبان	٪۸۸	٪۸۰ کتابخانه‌ها	
۵	معرفی نسخه و ابواب و فصول	٪۸۷	٪۸۰ کتابخانه‌ها	
۶	موضوع	٪۸۵	٪۶۰ کتابخانه‌ها	
۷	آغاز	٪۸۲	٪۴۰ کتابخانه‌ها با میانگین ٪۹۹	٪۴۰ از کتابخانه‌ها با میانگین ٪۸۱
۸	تاریخ تألیف اثر	٪۶۴	٪۴۰ کتابخانه‌ها با میانگین ٪۷۶	٪۶۰ از کتابخانه‌ها با میانگین ٪۵۲
۹	شناسه افزوده عنوان	٪۴	٪۸۰ کتابخانه‌ها	

عناصر بخش نسخه‌شناسی				
ردیف	معیار	میانگین	برابر در	و برابر در
۱	شماره بازیابی	٪۱۰۰	٪۱۰۰ کتابخانه‌ها	
۲	نوع خط	٪۹۲	٪۸۰ کتابخانه‌ها	
۳	تعداد برگ	٪۹۲	٪۸۰ کتابخانه‌ها	
۴	تعداد سطر	٪۸۹	٪۸۰ کتابخانه‌ها	
۵	نوع جلد	٪۸۷	٪۸۰	
۶	ترتیب نسخه	٪۷۹	٪۴۰ کتابخانه‌ها دارای میانگین ٪۹۲	٪۶۰ از کتابخانه‌ها با میانگین ٪۶۸
۷	انجامه	٪۷۶	٪۴۰ کتابخانه‌ها با میانگین ٪۹۸	٪۶۰ از کتابخانه‌ها با میانگین ٪۵۶
۸	اندازه برگ	٪۷۴	٪۴۰ از کتابخانه‌ها با میانگین ٪۵۶	
۹	تاریخ کتابت	٪۷۳	٪۶۰ کتابخانه‌ها	
۱۰	نوع کاغذ	٪۵۱	٪۴۰ کتابخانه‌ها دارای میانگین ٪۵۶	٪۴۰ از کتابخانه‌ها با میانگین ٪۹۶

عناصر بخش نسخه‌شناسی				
ردیف	معیار	میانگین	برابر در	و برابر در
۱۱	نام کاتب	٪۵۰	٪۱۰۰ کتابخانه‌ها	
۱۲	نامهای مرتبط	٪۴۰	٪۴۰ کتابخانه‌ها دارای میانگین ٪۲۵	٪۴۰ از کتابخانه‌ها با میانگین ٪۵۲
۱۳	رنگ کاغذ	٪۳۲	٪۴۰ کتابخانه‌ها	
۱۴	اندازه جلد	٪۳۱	٪۴۰ کتابخانه‌ها	
۱۵	اندازه متن	٪۲۷	٪۶۰ کتابخانه‌ها	
۱۶	منابع	٪۲۶	٪۸۰ کتابخانه‌ها	
۱۷	وضوح آسیب‌دیدگی	٪۲۴	٪۱۰۰ کتابخانه‌ها	
۱۸	حاشیه‌ها	٪۲۰	٪۶۰ کتابخانه‌ها	
۱۹	تملک	٪۱۸	٪۶۰ کتابخانه‌ها با میانگین ٪۱۲	٪۴۰ از کتابخانه‌ها با میانگین ٪۲۶
۲۰	سجج مهر	٪۱۷	٪۴۰ کتابخانه‌ها با میانگین ٪۲۴	٪۴۰ از کتابخانه‌ها با میانگین ٪۶
۲۱	کامل/ناقص	٪۱۷	٪۱۰۰ کتابخانه‌ها	
۲۲	توضیحات نقص	٪۱۵	٪۱۰۰ کتابخانه‌ها	
۲۳	یادداشتهای وقف	٪۱۳	٪۸۰ کتابخانه‌ها	
۲۴	درجه خط	٪۱۳	٪۱۰۰ کتابخانه‌ها	
۲۵	محل استنساخ	٪۱۱	٪۱۰۰ کتابخانه‌ها	
۲۶	درون جلد	٪۱۰	٪۸۰ کتابخانه‌ها	
۲۷	امتیاز نسخه/ ویژگیها	٪۸	٪۶۰ کتابخانه‌ها	
۲۸	شناسه افزوده نامها	٪۳	٪۸۰ کتابخانه‌ها	
۲۹	تاریخ فهرست‌نویسی	۰ درصد	٪۱۰۰ کتابخانه‌ها	

با توجه به نتایج به دست آمده، مشخص شد در برخی از عناصر همگرایی و برابری کتابخانه‌ها در جهت منفی (دارا نبودن آن عنصر) بوده است. از جمله این عناصر: تاریخ فهرست‌نویسی، شناسه افزوده عنوان، شناسه افزوده نامهاست. در برخی از عناصر دیگر، تفاوت میانگین کتابخانه‌ها با هم بسیار بالاست. برای مثال، در معیار مربوط به نوع کاغذ ۲ کتابخانه آستان قدس و ملی با میانگین تقریبی ۹۶٪ در برابر دو کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و مجلس با ۵۶٪ و کتابخانه مرعشی نجفی با ۲۴٪ قرار دارند.

به طور کلی، در فهرست‌نویسی ایرانی عناصری وجود دارد که در هر دوره فهرست‌نویسی ایران مورد توجه بوده‌اند. برای نمونه، می‌توان از این عناصر نام برد: شماره بازیابی، نوع خط، تعداد برگ، تعداد سطر، نوع جلد، عنوان، پدیدآور اصلی، زبان، معرفی نسخه و ابواب و فصول، موضوع، آغاز و ... در مقابل، عناصر دیگری در فهرست‌نویسی ایرانی وجود دارد که جدید بوده و حتی در بین همه کتابخانه‌های مورد بررسی نیز کاملاً پذیرفته نیستند. از جمله این عناصر:

موضوع، اسامی مستند شده، شناسه افزوده عنوان و شناسه افزوده نامها هستند. در کنار این عناصر، عنصر تاریخ فهرست‌نویسی در فهرست‌های بررسی شده مشاهده نشد. در کل، فهرست‌های موجود از این کتابخانه‌ها تمامی عناصر سیاهه واریسی، به غیر از تاریخ فهرست‌نویسی را دارا بود. اما در چگونگی و میزان حضور این عناصر در فهرست‌های هر فهرست‌نویس نسبت به فهرست‌نویسان دیگر و هر کتابخانه نسبت به کتابخانه‌های دیگر و هر دوره فهرست‌نویسی با دوره دیگر تفاوت‌های زیادی وجود دارد. هر چه از گذشته فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در ایران به سمت زمان حال سپری شده است، میزان حضور عناصر فهرست‌نویسی

موجود در سیاهه و ارسی در فهرست‌ها بیشتر و فهرست‌ها قاعده‌مندتر شده است. در نهایت، بیشترین مطابقت با عناصر سیاهه و ارسی، به فهرست‌نویسی سال‌های اخیر مربوط بود.

با توجه به نتایج به دست آمده از نحوه حضور هر یک از عناصر سیاهه و ارسی در هر کتابخانه نسبت به کتابخانه‌های دیگر، فرضیه پژوهش مبنی بر اینکه: بین عناصر اطلاعاتی موجود در فهرست‌های نسخه‌های خطی پنج کتابخانه بزرگ ایران - شامل کتابخانه ملی، کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران - اختلاف معناداری وجود دارد و الگویی مشخص از آن به دست نمی‌آید.

مشخص شد در فهرست‌نگاری ایرانی، در زمینه نسخه‌های خطی به دلیل میزان حضور متفاوت بسیاری از عناصر سیاهه و ارسی در فهرست‌های هر کتابخانه نسبت به کتابخانه‌های دیگر، نمی‌توان ادعا کرد که یک الگوی ملی با جزئیات مشابه در فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در ایران وجود دارد.

با توجه به لزوم وجود یک الگوی ملی لازم در جهت یکسان‌سازی فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی در ایران، الگویی پیشنهاد گردید.

دلایل نیاز به وجود الگوی ملی فهرست‌نگاری نسخ خطی

با توجه به نتایج پژوهش حاضر و عناصر موجود در قواعد فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و استانداردهای موجود و با الگوگیری از کاربرگ‌های جدید فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در داخل و خارج از کشور و عناصر پیشنهادی از سوی محققان، به نظر می‌رسد در فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی ایران، نیاز فوری به بازنگری جهت تدوین کاربرگ استاندارد ملی وجود دارد. برای این امر، دلایلی را

می‌توان ذکر کرد، از جمله: ۱. جلوگیری از دوباره کاری ۲. جلوگیری از پراکنده کاری و فهرست‌نگاری قائم بر سلیقه فهرست‌نگار ۳. کمک به استفاده‌کننده نهایی ۴. جلوگیری از هدر رفتن منابع مالی کتابخانه‌ها و مراکز نسخه‌های خطی با توجه به محدودیت‌های مالی پیش روی هر سازمان ۵. تسهیل تبادل اطلاعات کتابشناختی کتابهای خطی بین مراکز دارنده نسخه‌ها با هر سازمان متقاضی و ...

مقدمات لازم برای رسیدن به یک استاندارد ملی

برای رسیدن به یک استاندارد ملی، تنها تهیه یک کاربرگه مورد قبول همگان نمی‌تواند تمام مشکل موجود را حل کند، چون وجود فهرست‌نویسی یکدست و استاندارد، مقدمات و ابزار استاندارد می‌طلبد. مقدمات و ابزار استاندارد فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی عبارتند از: ۱. فهرست‌نگاران ۲. کتابشناسی‌ها و کتابهای رجال لازم ۳. فهرست مستند مشاهیر ۴. سرعنوانهای موضوعی مخصوص نسخه‌های خطی ۵. اطلس رنگها و آرایه‌ها و تزئینات ۶. تحقیقات آزمایشگاهی در زمینه کاغذشناسی کاغذهای اسلامی ۷. اطلس ته نقشهای کاغذهای غربی (فرنگی) ۸. وجود قواعد و خط مشی مکتوب در رابطه با فهرست‌نویسی کتابهای خطی ۹. وجود آموزشهای دانشگاهی و ضمن خدمت.

بر این اساس، نخست باید هر یک از این موارد ساماندهی گردد و در نهایت یک الگوی استاندارد ملی بر اساس الگوی پیشنهادی این پژوهش تهیه شود. این الگوی پیشنهادی بر گرفته از پشتوانه انتشاراتی فهرست‌نویسی ایرانی در زمینه نسخه‌های خطی و سایر قواعد موجود در جهان در زمینه‌های کتابشناسی و نسخه‌شناسی است و با نگاه به فهرستهای نسخه‌های خطی کتابخانه‌های بزرگ جهان، دارای مجموعه‌های نسخه‌های خطی اسلامی، تهیه گردیده است.

در الگوی پیشنهادی که دارای سه بخش کتابشناسی، نسخه‌شناسی و تحلیلی است، تلاش می‌شود با توجه به قواعد انگلو امریکن در بخش کتابشناسی و تحلیلی و بر مبنای کاربرگه کتابخانه ملی عمل شود. به دلیل وجود برخی از عناصر مناسب در فهرستهای دوره مدرن کتابخانه ملی از قبیل مستند شدن و نحوه انتخاب سرشناسه و ...، الگوی مناسب ایران، به نحوی توسعه و بهبود فهرست‌برگه کتابخانه ملی است. بر این مبنای الگوی پیشنهادی در بخش کتابشناسی و تحلیلی تا حد زیادی با آن کاربرگه مطابق است، اما در بخش نسخه‌شناسی دارای بخش‌بندیهای متفاوت و دقت و تمرکز بیشتری است.

این رویه باعث ساماندهی اطلاعات موجود در دو بخش کتابشناسی و تحلیلی از قبیل: تعیین سرشناسه، مستند کردن و موضوع - که در همه نسخه‌های موجود از یک عنوان مشابه است - می‌گردد. برای رسیدن به هدفهای این بخش، لازم است سرعنوانهای موضوعی مخصوص نسخه‌های خطی و متون کهن همراه با فهرست مستند مشاهیر قوی در برگیرنده تمام اشخاص دخیل در تولید نسخه‌های خطی (از قبیل مؤلفان، کاتبان، تذهیب‌کاران، جلدسازان و ...) بویژه در تمدن اسلامی، وجود داشته باشد. با تحقق این هدف، از بسیاری دوباره‌کاریها جلوگیری خواهد شد و حتی امکان تهیه کتابشناسی ملی نسخه‌های خطی، همانند کتابهای چاپی، وجود خواهد داشت. بنابراین، با استفاده از این روش نیمی از کار فهرست‌نگاری یکپارچه می‌شود.

در بخش نسخه‌شناسی نیز با توجه به موارد نسخه‌شناسی موجود در فهرست‌نگاری ایرانی و قواعد جهانی و کار کتابخانه‌های دیگر، حداکثر مشخصات موجود برای هر اثر در دست فهرست‌نگاری باید ذکر گردد. برای یکدست‌سازی کار این بخش و ساماندهی اصطلاحات و اسامی موجود در زمینه آرایه‌ها، کاغذ،

رنگ و ... نخست باید اطلس رنگها و آرایه‌ها در دست هر فهرست‌نگار قرار بگیرد تا از دادن اصطلاحات نامأنوس و متفاوت جلوگیری گردد. در کنار این اطلس، باید کار و تحقیقات آزمایشگاهی لازم نیز در زمینه کاغذها تکمیل گردد تا کاغذهای اسلامی دقیق‌ترین نوع کاغذها تشخیص داده شود. در زمینه کاغذهای غربی نیز با توجه به کارهای انجام گرفته در غرب، باید اطلسی در زمینه نقشهای کاغذها تهیه گردد تا در تشخیص تاریخ کاغذ و اثر در دست فهرست‌نگاری، به فهرست‌نگار کمک کند.

علاوه بر این موارد، آموزشهای ضمن خدمت و دانشگاهی متمرکز نیز باید وجود داشته باشد. تخصیص این دو نوع آموزش آن است که باعث جهت‌دهی و همسان‌سازی دید و افکار فهرست‌نگاران حال و آینده خواهد شد.

در نهایت، باید قواعد مدوئی در این زمینه تهیه گردد تا به عنوان راهنمای فهرست‌نگاران از آن استفاده شود. این قواعد در کنار موارد ذکر شده قبلی، میزان دخالت سلیقه شخصی فهرست‌نگاران را به حداقل ممکن می‌رساند.

برای تهیه قواعد و خط مشی مکتوب در ایران، وجود دو امر لازم است:

۱. پیروی از یکی از قواعد استاندارد موجود در جهان از قبیل: AACR2, AMREMM, ISBD(A) DCRM(R) و یا بومی‌سازی یکی از این قواعد یا تدوین قواعد فهرست‌نویسی در کشور.

۲. تهیه کاربرگه‌ای مناسب برای استفاده در تمام کتابخانه‌های دارای کتابهای خطی (کاربرگه موجود باید ظرفیت استفاده برای تمام شکل‌های موجود از یک نسخه از قبیل: نسخه‌های کاغذی یا پوستی [ساده یا آرایه‌مند]، عکسی و دیجیتالی را دارا باشد).

در زمینه رایانه‌ای کردن این الگو (قالب ورود رایانه‌ای اطلاعات) نیز می‌توان از قالب مارک جهت ورود اطلاعات به پایگاه‌های الکترونیکی استفاده کرد؛ ولی برای تحقق این هدف باید بر مشکل سطحی‌نگر بودن مارک نسبت به برخی از موارد اطلاعاتی بخصوص در بخش یادداشتهای توجه داشت و برای آن چاره‌ای اندیشید.

در این الگو، سعی شد عناصری گنجانده شود که در دوره جدید و به دلیل روند روبه رشد تولید پایگاه‌های تمام متن الکترونیکی و اینترنتی نسخه‌های خطی ضروری به نظر می‌رسد.

الگوی پیشنهادی

در نهایت، بر اساس نتایج به دست آمده از این پژوهش، برای ایجاد یک الگوی ملی مطابق با استانداردهای جهانی و فهرست‌نویسی پیشین ایرانی، الگوی زیر پیشنهاد می‌شود. فهرست‌نویسی هر نسخه باید با توجه به این موارد اجرا گردد:

شماره ثبت

شماره بازیابی: ۱. جدید ۲. قدیم

سرشناسه: ۱. پدیدآور (مستند شده، ولادت - وفات) ۲. عنوان

عنوان: ۱. عنوان اصلی ۲. عنوان قرار دادی ۳. عنوان مشترک قراردادی

۴. عنوان با الفبای فارسی (برای کتابهای دارای الفبای غیر عربیک)

ناحیه شرح مسئولیتها: ۱. تکرار نام پدیدآور ۲. مترجم ۳. محشی ۴. مصحح

۵. گردآورنده ۶. نقاش ۷. جلدساز

ناحیه محتوا: ۱. چکیده محتوا ۲. فهرست ابواب و فصول ۳. آغاز ۴. انجام

ناحیه زبان: ۱. زبان اثر در دست ۲. زبان متن میانجی (ترجمه) ۳. زبان اثر مادر (ترجمه) ۴. زبان حواشی، یادداشتهای و انجامه کاتب (در صورت تفاوت با متن اصلی)

ناحیه یادداشتهای کتابشناسی: ۱. تاریخ و محل تألیف ۲. مهدی‌الیه ۳. شکل‌های دیگر نسخه ۴. بازتکثیر ۵. نسخه‌های دیگر اثر ۶. منابع دیده شده ۷. ترجمه‌ها

ناحیه مشخصات ظاهری (نسخه‌شناسی): ۱. وضعیت نسخه ۲. شکل (ساختار) ۳. بیاض ۴. کتاب ۵. مرقع ۶. طومار

محتوایی: ۱. جنگ ۲. مجموعه ۳. نسخه به خط مؤلف ۴. استنساخ کاتب

ناحیه یادداشتهای کتابت (وضعیت استنساخ): ۱. نام کاتب (مستند شده) ۲. تاریخ کتابت ۳. نسخه مأخوذ ۴. کتابت به سفارش ۵. محل کتابت ۶. میزان اعتبار کتابت ۷. انجامه کاتب ۸. زبان انجامه (در صورتی که زبان انجامه با زبان متن تفاوت داشته باشد). ۹. کاتب نو نویس ۱۰. تاریخ نو نویسی ۱۱. محل نو نویسی

خط

۱. نوع خط متن: ۱. نسخ ۲. نستعلیق ۳. شکسته نستعلیق ۴. رقاع ۵. ریحان ۶. تعلیق ۷. کوفی و ...

۲. کیفیت خط متن ۳. رنگ مرکب متن: ۱. عنوانها/ سرفصلها و ... ۲. متن ۳. خط حواشی، یادداشتهای و انجامه ۵. کیفیت خط حواشی، یادداشتهای و انجامه کاتب ۶. رنگ مرکب حواشی، یادداشتهای و انجامه کاتب

کاغذ

۱. نوع کاغذ: ۱. اصفهانی ۲. فرنگی ۳. ترمه ۴. سمرقندی ۵. دولت‌آبادی (هندی) ۶. خانبالغ (چینی) ۷. سیالکوتی (هندی) و ...

۲. رنگ کاغذ ۳. محل ساخت ۴. ته نقش کاغذ (کاغذهای غربی) ۵. آفتها و آسیبهای وارده ۶. مرمت

جلد

۱. نوع جلد: ۱. چرمی ۲. روغنی ۳. پارچه ۴. چوبی ۵. مقوایی:
۱. مقوایی با روکش: ۱. روغنی ۲. چرمی ۳. پارچه‌ای ۲. مقوایی بدون روکش (روکش کاغذی)
۲. رنگ جلد ۳. ویژگیها و تزئینات جلد: ۱. چرمی: ۱. تیماج ۲. میشن
۳. ساغری ۴. سوخت ۲. روغنی: ۱. رنگ و روغن: * با طرح گل و بوته * با طرح ترنج و سرترنج ۲. لاک‌ی ۳. پارچه‌ای: قلمکار
۴. محل ساخت جلد ۵. نام سازنده جلد ۶. اندرون جلد ۷. آسیبها و آفت‌های جلد ۸. مرمت
- اندازه‌ها: ۱. تعداد صفحات ۲. اندازه کاغذ ۳. قطع: ۱. وزیری ۲. سلطانی ۳. رحلی ۴. رقی ۵. پالتویی ۶. بازوبندی (عمامه‌ای) و ...
۴. اندازه متن (طول خطوط) ۵. تعداد ستونهای متن در صفحه (در صورت چند ستونه بودن) ۶. تعداد سطرهای متن
- آرایه‌ها (تزئینات): ۱. شمسه ۲. سرلوحه ۳. کتیبه ۴. ترنج ۵. نیم ترنج ۶. لچکی ۶. جدول ۷. کمند ۸. اسلیمی ۹. ختایی ۱۰. تذهیب ۱۱. ترصیع ۱۲. تشعیر ۱۳. طلااندازی: ۱. طلااندازی مجدولی ۲. بین سطور: * ساده * دندانه موشی ۱۴. تذهیب کار (کتاب‌آرا)
- تصاویر: ۱. نقاشی ۲. مینیاتوریا مجلس تصویر ۳. سبک ۴. تصویرگر، نقاش (در نسخه‌های آرایه‌مند) ۵. تصویرها و جدولها
- ناحیه مالکیت و تاریخ فراهم آوری
۱. یادداشتهای تملک: ۱. مالک/ مالکان ۲. تاریخ مالکیت ۳. نشانه‌های مالکیت
۲. یادداشتهای وقف: ۱. واقف ۲. تاریخ وقف ۳. مضمون وقف

۳. یادداشتهای خرید: ۱. خریدار ۲. تاریخ خرید ۳. قیمت خرید ۴. سایر اطلاعات خرید

۴. یادداشتهای اهدا: ۱. اهداگر ۲. تاریخ اهدا ۳. نشانه‌های اهدا
ناحیه امتیاز و ویژگیهای نسخه: ۱. به خط مؤلف ۲. منحصر و کمیاب است
۳. قدمت ۴. تزئینات و آرایه‌ها ۵. سماع و قرائت شده ۶. مقابله و تصحیح شده
۷. دارای حواشی

نشانه‌های خاص نسخه: ۱. امضا ۲. مهر: ۱. سجع مهر ۲. شکل مهر ۳. شرح مهر
ناحیه یادداشتهای خاص نسخه:

۱. سماع و قرائت شده: ۱. سماع‌کننده ۲. تاریخ سماع ۳. محل سماع
۲. مقابله و تصحیح شده: ۱. مصحح ۲. مأخذ تصحیح و مقابله ۳. تاریخ
تصحیح و مقابله ۴. محل تصحیح

۳. دارای حواشی: * نوع حاشیه: ۱. مختصر ۲. مفصل ۳. توضیحی
۴. تشریحی ۵. لغوی ۶. تفسیری ۷. ادبی * مقدار حواشی: ۱. اکثر صفحات ۲. برخی
صفحات * محشی * تاریخ حاشیه‌نویسی * محل حاشیه‌نویسی
۴. نسخه همراه است با:

ناحیه شکل‌های غیرمکتوب نسخه

۱. CD: ۱. شماره CD ۲. محل نگهداری ۳. نحوه تهیه (خرید و ...) ۴. دسترسی
۲. میکروفیلم: ۱. شماره میکروفیلم ۲. نحوه تهیه (خرید و ...) ۳. دسترسی
۳. نسخه دیجیتال: ۱. فرمت دیجیتال ۲. آدرس اینترنتی ۳. میزان دسترس
۴. عکسی: ۱. محل نگهداری نسخه اصلی ۲. کیفیت نسخه عکسی ۳. تاریخ

تهیه نسخه عکسی

ناحیه تحلیلی

۱. موضوع: ۱. موضوع ۲. نام شخص ۳. نام خاندان ۴. و ...
۲. شناسه افزوده عنوان ۳. شناسه افزوده نامها

- وفادار مرادی، محمد (۱۳۷۹). «مقدمه‌ای بر اصول و قواعد فهرست‌نگاری در کتب خطی». تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- Ghali Nasr, Walid(2007). Different Practices in Manuscript Cataloging in Egypt: How could they be reconciled?. The 3rd Islamic Manuscript Conference 28-31 Aug. 2007 University of Cambridge, UK. [online], available at: TIMA www.Islamicmanuscript.org/files/GHALI_Walid_2007_TIMA.pdf [2009Dec15]
- Hamphrey, Joy (2007). «Manuscripts and Metadata: Descriptive Metadata in Three Manuscript Catalogs: DigCIM, MALVINE, and Digital Scriptorium». *Cataloging & Classification Quarterly*. [online], available at : http://pdfserve.informaworld.com/226500_779856539_902736250.pdf [2009Sep20]